

דְּרָשׁוֹת

בס"ד

פרשת משפטים, תשע"ח, מספר 1257

הברית שבין הקב"ה וישראל בספר שמות ומתכונת הברית הווסאלית הקדומה יהושע ברמן

מחויבותו המוסרית והמשפטית לריבון, בתמורה לחסדים שהלה מרעיף עליו. בכל החוזים הנידונים יוזם המלך החיתי פעולה לטובת הווסאל שלו, ובתמורה זוכה בנאמנותו.

המבואות ההיסטוריים של החוזים הפוליטיים החיתיים מתחילים בדרך כלל בנוסחה: "דְּבַרְי [שם המלך החיתי]", ומיד אחריה בא תיאור החסד שהעתיר השליט החיתי על הווסאל; חסד שבזכותו מביע הנשלט את תודתו, ואת נכונותו להכפיף את עצמו למיטיבו.

בסיפור מעמד הר סיני יש רכיבים מקבילים חשובים לחוזים האלה. העובדה שבספר שמות סיפור יציאת מצרים קודם לסיפור מעמד הר סיני מתיישבת באופן כללי עם התבנית הזאת. אבל כדי להבין טוב יותר את ההקבלה, יש לבחון את המבוא המקדים את עשרת הדיברות: "וַיְדַבֵּר אֲלֵהֶם אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לְאָמֹר: אֲנֹכִי ה' אֱלֹהֵיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עַבְדִּים". ראוי לשים לב לבסיס המוסרי או המשפטי של החוקים שא-לוהים נותן לבני ישראל: הוא אינו מזהה את עצמו כבורא השמים והארץ, אלא כאל-שהרעיף חסדים רבים על "ממלכת" ישראל, חסדים שבזכותם הוא ראוי לנאמנותם ולכפיפותם של בני העם. אחרי תשעה עשר הפרקים הראשונים של ספר שמות, המתארים את יציאת מצרים ואת הגאולה, הפסוק "אנכי ה' א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" נראה כחזרה מיותרת. ואולם, בצומת ההיסטורי הזה, שבו הא-ל כורת ברית עם בני ישראל, עולה הצורך לתעד בבירור, בנוסח החוזה עצמו, את חסדו של הריבון.

ב. **תנאי הברית.** לאחר המבוא ההיסטורי פירוט בדרך כלל חוזי האדנות החיתיים את התנאים שהטיל הריבון על הנשלט, כביטוי לנאמנותו. בדרך כלל נסבו התנאים על הסדרי הגנה: סימון גבולות, דיכוי פעולות הסתה, לכידה והסגרה של פושעים נמלטים וכדומה. לענייננו חשובים המונחים שבהם נעשה שימוש בחוזים, והדרך שבה חלחו מונחים אלו לנראטיבים העוסקים במעמד הר סיני, כפרדיגמה ליחסים שבין ה' לבני ישראל. לדוגמה, חוזים חיתיים רבים מטילים מגבלות על הפעילות הפוליטית של המלך הנשלט; הוא רשאי לורות ברית רק עם הריבון.

מובאות כאלה מוסיפות רבדים חדשים לפסוקים מקראיים מוכרים. הקורא המודרני מבין את הדיבר "לא יהיה לך אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי"

בפרשתנו הקב"ה כורת ברית עם עם ישראל, ומתואר טקס כריתת הברית (כד:ג-ח). אך מהי בדיוק "ברית"? מילים כגון "הסכם" או "חוזה" אינן מהוות הגדרה הולמת, שהרי הסכמים וחוזים נכרתים בין שווים; כל צד נכנס למערכת היחסים מרצונו הוא, ואילו בפרשתנו - ישראל אמנם אומרים "נעשה ונשמע" (כד:ז), אך ברור למדי שלא הייתה להם אפשרות שלא להסכים לתנאי ה"ברית". בתקופה העתיקה נכרתו חוזי אדנות בין שליטים שעמדו בראש אימפריות או מלכויות רבות עוצמה ובין מלכים אחרים, נחותים בכוחם, ששימשו למעשה כווסאלים שלהם. במאמר זה אתמקד בעיקר בחוזי הווסאלים בממלכה החיתית (מן המאה ה-13 לפנה"ס),¹ בניסיון לברר את משמעות המושג "ברית" שהייתה קיימת בין הא-ל לבין עמו ישראל. נראה שתבנית החוזים הללו מייצגת את מוסכמות השיח הפוליטי שהיה נהוג בישראל, כמו גם בעמים אחרים ובמקומות נוספים. בהמשך אצביע על מקבילות שאפשר לשרטט בין החוזים האלה ובין הטקסטים המקראיים, והשוואות אלה יאפשרו לנו לעמוד על משמעותו של רעיון הברית בתנ"ך, ועל חדשנותו.

מפתיע לגלות עד כמה דומים תיאורי הברית בין ה' לבין עם ישראל בתורה לחוזי האדנות החיתיים. דמיון זה ניכר בעיקר ברכיבים צורניים מסוימים. חמישה רכיבים בולטים במיוחד: (א) המבוא ההיסטורי; (ב) פירוט החובות, הזכויות ותחומי האחריות של כל צד בברית; (ג) הפקדת הברית במקדש; (ד) הזמנת העדים; (ה) ברכות על דבקות בברית וקללות על הפרתה.

א. **המבוא ההיסטורי.** חוזי האדנות של תקופת הברונזה המאוחרת נפתחו לרוב במבוא היסטורי המתעד את האירועים שהובילו לכריתת הברית. חלק זה נועד להסביר את הנסיבות שהביאו את המלך הנשלט להכפיף את עצמו לממלכת הריבון. עיקרון אחד עובר כחוט השני בכל המבואות ההיסטוריים האלה: הנשלט מביע בהם את

* פרופ' יהושע ברמן, מהמחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן, הוא מחבר הספר **נבראו שווים: כיצד פרץ המקרא את החשיבה המדינית הקדומה**, הוצאת ידיעות אחרונות (תשע"ג).

¹ חוזי האדנות החתיים מובאים בתוך האסופה, Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts* (2nd Ed.; Atlanta: SBL Press, 1999)

אם... תמלא אחר הברית והשבועה הללו, האלים האלה יגנו עליך... ועל רעייתך... ועל ילדיה ונכדיה... וארץ מיתני תשגשג ותגדל. ואתה... החרים יקבלו את מלכותך לעולמים. מאפיין זה נעדר מסיפור סיני שבספר שמות, אך אנו מוצאים אותו במקומות אחרים בתורה, בייחוד בפרשות של הברכות והקללות שבספר ויקרא (פרק כו) ובספר דברים (פרק כח). המשמעות התיאולוגית של ההקבלות שהצבענו עליהן לעיל היא מרחיקת לכת. ראשית, הכללתו של "מבוא היסטורי" בברית מרמזת שהיחסים בין האל לאדם מבוססים במקרא על הכרת טובה ועל מחויבות מוסרית, ולא רק על עוצמתו האימתנית של א-לוהים. ואולם, אפשר שההשלכה החשובה ביותר, של יציקת הברית בין א-לוהים לישראל בתבנית חוזי הריבונות של תקופת הברונזה המאוחרת, היא העצמת מעמדו של בן הברית האנושי, עם ישראל, הכורת חוזה עם האל כמלך נשלט. כדי להיווכח בכך די אם נחשוב על מערכות היחסים בין ילדים להוריהם, בין צעירים למבוגרים, בין עבדים לאדונים ובין נתינים לריבונים. בכל הדוגמאות האלה בעלי מעמד חברתי נמוך מקיימים קשר עם בעלי מעמד חברתי גבוה יותר. יתר על כן, כל מערכות היחסים הללו כרוכות במתן כבוד, והכבוד הוא תמיד חד-צדדי: הנחות חולק כבוד לגבוה ממנו בדרגה. אולם בניגוד לכך, חומר שנחשף בארכיונים של מארי ואל-עמארנה מגלה, כי בחוזים הפוליטיים נחשב הכבוד לדבר שהריבון והנשלט מעניקים זה לזה. מטפורות שונות שימשו במזרח הקדום לתיאור הקשר שבין האדם לאל: ילד והורה, עבד ואדון, נתין ומלך. המשותף למערכות היחסים האלה הוא, כאמור, שבכולן הכבוד הוא חד-צדדי: הנחות חולק כבוד לנעלה ממנו. כל אחד מן הדימויים הללו יכול לתאר את עמידתו של האדם מול האל במקרא. אבל בצד כל אלה תר המקרא אחר דגמים משלימים שיאפשרו לו לתאר את המפגש בין האנושי לא-לוהי בדרך חדשה, מרחיקת לכת. המקרא מאמץ את תבנית החוזים החיתיים של תקופת הברונזה המאוחרת, כיוון שבהסכמים האלה היו גילויי הכבוד הדדיים. משמעות הדבר היא שבתפיסה המקראית של הברית, האל-מכבד את האדם כשם שהאדם מכבד את האל.

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הדף השבועי יוצא לאור
על ידי הפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב הקמפוס
בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
יש לשמור על קדושת העלון

כהיגד אפיסטמולוגי: האל-שהוציא את בני ישראל ממצרים הוא האל-האמיתי היחיד, ומכאן הצורך להדגיש שאמונה באלוהות אחרת היא שקרית. אבל אם מסתכלים על הציווי בהקשר של כתיבת חוזים בעולם הקדום, הוא מקבל צביון שונה. ה' הוא הריבון; עם ישראל הוא הנשלט. לעבוד אלוהים אחרים פירושו לא רק להאמין בכזב, אלא גם להפר מחויבות, ממש כשם שכריתת בריתות או כיוון יחסים עם ממלכה אחרת יהיו בבחינת בגידה מצדו של המלך הווסאל.

ג. הפקדת הברית במקדש. רכיב טיפוסי נוסף בחוזי הריבונות החיתיים הוא סעיף הקובע כי עותק של הברית יופקד במקדש האל של הצד הנשלט, כדי לאשש את רצונו של האל המקומי במימוש תנאי ההסכם.

אותו ניסוח, שעבר התאמה לתפיסה התיאולוגית החדשה, מופיע גם במקרא. הברית (או לפחות חלק סמלי מייצג מתוכה) הופקדה בתוך הארון שהושם בקודש הקודשים (שם' כה:כא; מ:כ). בדרך זו הביע עם ישראל הנשלט הכרה פומבית בבריתו עם הריבון הא-לוהי, ובתפקידה המרכזי במערכת הערכים שלו.

ד. העדים לברית. החוזים מתקופת הברונזה המאוחרת כללו בדרך כלל רשימה ארוכה של עדים שמימיים, שנקראו להשליט את הברית ולהעניש את הנשלט אם יפר את תנאיה. פעמים רבות היו אלה אלים של עולם הטבע, ולעיתים נקראו לעדות גם חלקים מעולם הטבע עצמו, כגון השמים, הארץ, ההרים או הנהרות.

גם התצורה הזאת השתנתה בהקשר המקראי. זימון אלים אחרים להיות עדים לברית בין א-לוהים לישראל אינו הולם, כמובן, את רוח התנ"ך. תחת זאת, באירוע מסוים האל-ממלא בעצמו הן את תפקיד המלך הריבון והן את תפקיד העד הא-לוהי: "שִׁימוּ לְבַבְכֶם לְכָל הַדְּבָרִים אֲשֶׁר אֲנִי מְעִיד בְּכֶם הַיּוֹם" (דב' לב:מו). אולם בדרך כלל אנו מוצאים שריד לתמה מוקדמת יותר שרווחה במזרח הקדום: לא האל הוא המעיד על מחויבותם של בני ישראל, אלא איתני הטבע, השמים והארץ, שמינה האל-לתפקיד זה. בתורה מתוארים הלוחות כהוכחה סמלית או עדות פומבית לברית שבין האדם לא-לוהים. הלוחות נקראים בפשטות "העדות", והארון נקרא "ארון העדות" (לדוגמה, שם' כה:טז, כא; כו:לג-לד).

ה. ברכות וקללות. את החוזים החיתיים היה נהוג לחתום בחסדים שירעיפו האלים על הנשלט בתמורה לנאמנותו, ובפורענויות שיתרגשו עליו אם יפר את הברית. הברכות והקללות באו בדרך כלל אלה בצד אלה, כמו בפסקאות הללו:

אם תפר את מילות הברית, האלים... יהרסו אותך... הם יבורו אותך כמו תבן מבר... והאלים האלה... ידונו אותך עוני ודלות... שמך וצאצאיך... יימחו מן הארץ... האדמה תהיה לקרח ואתה תחליק. אדמתך תהיה לביצה של [לא מובן]... ואתה תשקע לבטח ולא תצליח לעבור.